

II.

A VILÁGI NEVELÉS MEGALAPOZÁSA

A tanügy országos rendezése

Bécsben a felvilágosodás eszméinek hatására a XVIII. század közepén jelentős lépéseket tettek az ifjúság oktatásának korszerűsítésére. Már az udvari körökben is erősen hangoztatták az iskolák korszerűsítésének szükségességét, és élesen bírálták az egyház oktatáspolitikáját. A nagy műveltségű Pergen gróf dolgozta ki elsőnek az iskolák megreformálásának tervét. Az udvar ezt a tervet nem fogadta el. Pergennel együtt Gottfried van Swieten szállt síkra az iskolák korszerűsítéséért. Az egyház iskolarendszerét elavult, tartalmatlan elképzelésnek vélte, amely csak útjában áll a népek bodogulásának. Bírálja a szerzetesek pedagógiai tudásának fogyatékoságát, és állítja, hogy tanítványaikban még a vallási meggyőződést sem tudják felébreszteni. Szerinte a nevelést mindenféleképpen az államnak kell irányítania, az oktatásügyet állampolitikává kell tenni. Ez a hang a felfelé törő polgárságnak a hangja, akinek a megváltozott társadalmi és gazdasági viszonyok között nem volt mindegy, ki és hogyan neveli az ifjúságot. Az ifjúság nevelésének megreformálása és korszerűsítése államérdék, hangoztatták a haladás hívei.

A század derekán kibontakozó állami neveléspolitikai szószólói a birodalom kormányzatában is helyet követeltek maguknak. 1760-ban megszervezték az első állami tanügyi szervet – az udvari tanulmányi bizottságot –, azzal a céllal, hogy a

birodalom egész oktatásügyét – a felvilágosodott abszolútizmus szándékának megfelelően – hasznos állampolgárok nevelésére irányítsa. A köznevelés, ahogy azt a reformerek kifejtették, nemcsak erkölcsös alattvalók formálásának, hanem a felvilágosult abszolútizmus megerősítésének is alkalmas eszköze: a nemesi ifjúságot hivatali és hadi pályára kell nevelni, a polgárok fiait az ipari, kereskedelmi fejlődés hordozóivá képezni, a szegény kézművesek és a parasztság gyermekeit pedig elég a termelő munkához kellő szakismeretekkel felvértezni, és ehhez erkölcsi és vallási nevelést biztosítani, amely szorgalmat, hűséget, engedelmességet és helyzetükbe való belenyugvást plántál beléjük.

1765-ben a helytartótanácsban megalakult a tanulmányi bizottság. Feladata lett, hogy a kibontakozó állami neveléspolitikát a katolikus iskolákra kiterjedő felügyelet formájában érvényre juttassa.

A közoktatás rendezésének az előmunkálatai 1766-ban a katolikus iskolák összeírásával kezdődtek meg.

A katolikus egyház éber figyelemmel kísérte a kormányzat kezdeményezését az állami neveléspolitikára, és minden erejét latba vetette annak megghiúsítására. Leghevesebben a jezsuiták álltak ellen.

Mária Terézia ugyan nem fordult szembe az egyházzal, de az állam keretei közé kényszerítette, és érvényesítette korlátlan uralkodói hatalmát. Ennek tudatában jelentette ki, hogy „az iskola politikum és az is marad”. Ennek szellemében indította meg a tanügy országos rendezését. 1773-ban a jezsuita rend felosztatásával megszűnt az utolsó nagyobb akadály a tanügy átszervezése és államosítása előtt. Az iskolák megreformálásának anyagi bázisát a jezsuiták hatalmas vagyonából és egyéb egyházi javakból az 1775-ben megszervezett tanulmányi alap biztosította.

Az iskolák átszervezésére Mária Terézia Felbiger apátot, a porosz iskolák közismert szervezőjét hívta meg 1774-ben. Felbiger, még abban az évben kidolgozta a német népiskolák rendezésére vonatkozó szabályzatot „Allgemeine Schulordnung...” (Általános Iskolai Rend) címen. Az uralkodó ezt azonnal jóváhagyta. Két évvel később, 1776-ban az Illír Udvari Bizottság az Allgemeine Schulordnung szellemében kidolgozta a görögkeleti iskolák rendezését szolgáló utasítást „Školski ustav...” címmel.

A magyar iskolák rendezésére vonatkozó Ratio educationis... (A nevelés és az egész oktatásügy rendszabálya Magyarországon és kapcsolt tartományaiban) című utasítást a királynő 1777. augusztus 22-én írta alá. Ezzel a törvényes erejű uralkodói rendelettel vetette meg a fejedelmi abszolutizmus az állami neveléspolitikai alapjait, és fosztotta meg a katolikus egyházat évszázados jogaitól az iskolák felett, majd segítségükkel világi alapokra helyezte az ifjúság nevelését.

A Ratio educationis az egységes műveltség megteremtése érdekében felölelte Magyarország és ún. kapcsolt tartományai katolikus iskoláit.

A protestánsok nem fogadták el a Ratio educationis rendelkezéseit.

A Ratio educationis kompromisszumos jellegű. A tananyagot ugyan az állam írta elő, de a tanítóképzést szolgáló mintaiskolák kivételével az iskolák továbbra is az egyház kezében maradtak. Ennek ellenére elvi jelentőségű okmány ez, mert először nyilvánította ki, hogy az oktatás politikai kérdés, és az állam nem mondhat le irányításáról.

Az iskolák között a Ratio educationis kiadásáig nem volt jóformán semmi kapcsolat. Tantervével az új rendszer pontosan megvonta a határokat az oktatás fokozatai között, és megteremtette a fokozatok közötti kapcsolatokat. Az iskolák cso-

portosításában az elemi oktatást egytanítós falusi, kéttanítós mezővárosi és három- vagy négytanítós városi (anyanyelvű iskola – schola vernacula) iskolában végezték. Ezekben az iskolákban a tanítás anyanyelve folyt. Erre az elemi iskolára épült a háromosztályos latin grammatikális iskola a kétosztályos gimnáziummal. Az oktatás harmadik fokozatként az akadémiaikon és egyetemeken folytatódott.

Az iskolák legfelső igazgatása az uralkodót illette meg. Hatalmát a tanulmányi bizottság révén gyakorolta. Kilenc tankerületre osztotta fel a Ratio educationis az országot. Minden tankerület élén királyi tankerületi főigazgató állt, és felelt a művelődésért. A királyi főigazgatók beosztottjaiként a nemzeti iskolák felügyelői irányították a népművelést. A királyi tanfelügyelő meghatározott jogokkal és köteleességekkel igazgatókat állított az iskolák élére, és bevezette a kötelező iskolai adminisztrációt. Ilyen szervezéssel az iskola közvetlen kapcsolatba került a kormánnyal.

A Ratio educationis az elemi oktatás kérdését csak körvonalazta, de a tantervet nem dolgozta ki részletesen. Erre csak a nemzeti iskolák tanfelügyelőinek 1778. május 1-jén kezdődő budai tanácskozásán került sor. Ezen a tanácskozáson született meg a budai tanterv, mely részletesen foglalkozott az elemi oktatás kérdésével, és kiegészítette a Ratio educationist. Az iskolalátogatás tartamát sem a Ratio, sem a budai tanácskozás nem rendezte. Azt hangoztatták, hogy a falusi gyermeknek addig kell iskolába járnia, míg el nem sajátítja a tantervben előírt anyagot; ez eltarthat négy, hat, sőt nyolc évig is.

Jelentős lépést tett a budai tanácskozás a tankönyvírásban. A jelenlevő tanfelügyelők elvállalták a szükséges tankönyvek megírásának megszervezését. A tankönyveket magyar, német, szlovák, ruszin, román, és szerb nyelven írták, s úgy szerkesztették, hogy az egyik oldalon a nemzeti nyelvű, a másikon pedig a német szöveget tüntették fel.

Nagyon lassan haladt az új iskolák bevezetése. 1780-ban a Bácskában 39 községben tértek át a katolikus iskolákban az új rendszerre.

A Bácskában a Ratio educationist 1777. november 10-én hirdették ki az Újvidéken megtartott megyegyűlésen. Ez a gyűlés fordulópontra jelentett a bácskai iskolák fejlődésében. Itt már korábban is szép számban működtek a vallásfelekezetek gondozásában elemi iskolák, de a rendezetlen és nehéz viszonyok között munkájuk alig volt érezhető. A megye vezetősége tisztában volt az iskolák fogyatékoságával. Csak a Ratio educationis kihirdetésével kezdett alaposabban foglalkozni oktatásügye nehézségeinek megoldásával. Határozatot hozott három normál-, azaz nemzeti iskolának a megyében való megnyitásáról, és magára vállalta a normáliskolák mellett megszervezendő tanítói tanfolyamok költségeinek fedezését. A normáliskolák megnyitását Szabadkán, Újvidéken és Zomborban tervezte.

Szabadka és Zombor voltak azok a városok, ahol a normáliskolát azzal kellett megnyitni, hogy itt szervezzék meg a katolikus iskolák tanítóinak a tanfolyamait. Ezért a megye a két városban négytanítós normáliskola megszervezését határozta el. A négytanítós normáliskolák jelentették az elemi oktatás legmagasabb fokát, éppen ezért a Ratio educationis nagy gondot fordított megszervezésükre. Céljukat és feladatukat 48. pontjában így határozta meg: „Fő céljuk ezeknek az iskolának az azonos módszereket alkalmazni rendes tanítók kiképzésére az egész ország területén. Azért ezeket a főelemi iskolákat, mint a többiek nevelőintézetét és példaképét normáliskolának hívják.” (Dr. Friml Aladár: Az 1777-i Ratio educationis, Budapest, 1913).

Szabadkán az előkészületek befejeztével a normáliskola 1778. novemberében kezdte meg működését. Munkáját az

iskola a budai tanterv szerint szervezte meg a következő tantervvel:

I. osztály

Hittan, iskolai szabályok, olvasás anyanyelven, olvasás német és latin nyelven, írás.

II. osztály

Hittan, iskolai szabályok, olvasás (olvasmányok a tisztességes polgári étellel és gazdálkodással kapcsolatban), írás, számolás a gyakorlati étellel kapcsolatban.

III. osztály

Hittan az evangélium magyarázásával, bibliai történetek, olvasás, helyesírás, számtan (négy alapl művelet), hazai mérőszűlyok, mérőeszkűzők, pénzfajták és az anyanyelv mondattana.

IV. osztály

Hittan az evangélium magyarázásával, bibliai történetek, olvasás (helyes- és szépirás), számtan (aritmetika), osztrák sűlyok, mérések, pénzfajták, az anyanyelv mondattana, fogalmazás anya- és német nyelven, a latin nyelv alapjai.

A mindenki számára kötelező tantárgyakon kívül tanulhattak még nemzeti történelmet, topográfiát, rajzot és zenét.

A budai tanterv magán viselte kora forrongó pedagógiai nézeteinek nyomait. Érvényesűlnek benne a pietizmus és filantropizmus elvei és főleg Basedow pedagógiai realizmusa és racionalizmusa: nem kell a gyermeknek sokat adni, de amit ad az iskola, az legyen célszerű, hasznos és a gyakorlati étellel kapcsolatos. Ezek szellemében jár el a budai tanterv. A számtan tanítását a falusi iskolákban a mezőgazdasági, a mezővárosiakban és városiakban pedig az ipari és kereskedelmi étellel kapcsolta

össze. Hasonló a helyzet a rendkívüli tantárgyakkal is; a nemzeti történelmet nem a háborúk és államformák szemszögéből tárgyalta, hanem az oktatás súlypontját a hazai ipar és művészetek tanulmányozására helyezte. Földrajz helyet topográfiát tanított, hogy általa mutassa be az ország gazdasági viszonyait.

A tantervben a hittan áll az első helyen. A többi tantárgyat két csoportra osztotta fel: egyes tantárgyak, mint a betűzés (silabizálás), a nyomtatott és írott betűk olvasása, helyesírás, szépírás, számtan, német nyelv minden tanuló számára kötelező volt, míg a latin nyelv elemei csak a nemesi származású és a latin iskolában továbbtanulni vágyó tanulókra volt kötelező. Ezek számára kötelezővé tették még a mértant, fizikát, sztereometriát. Az utóbbi három tantárgy kötelező volt a kitűnő, de továbbtanulni nem óhajtó tanulók számára is. Az iskolában külön tanító tanította a latin nyelvet. Szabadkán 1779-ben a város vezetősége képzett zenetanítót alkalmazott a zene mint nem kötelező tantárgy tanítására.

A magyar tannyelvű népiskolák számára, már 1781-ben elkészült az ábécéskönyv. Szerzője Révay Miklós, a könyv címe pedig „ABC könyvetske A' Nemzeti Skoláknak Hasznokra”. A könyv két nyelven készült: a bal oldalt magyarul, a jobb oldalt németül írta a szerző. A magyar „apró betűk, öreg betűk, folyó betűk és kézírás betűk” után nyomban megfelelő német betűk következtek; a magyar szótagoláshoz csatlakozott a német, és minden magyar olvasmánynak megtaláljuk a fordítását a vele szemközt elhelyezett német szövegben. Az olvasmányok leginkább három körből veszik anyagukat: erkölcsi, közhasznú és – a legelterjedtebb – a politikai ismeretek köre.

Révay az ábécéskönyvön kívül megírta „Az ékesírásnak a Nemzeti Oskolákra alkalmazott eleji” című 16 oldalas könyvecskéjét a szépírásra vonatkozó utasításokkal. „A magyar nyelv tanításának két részei: az igaz kimondás és az igaz írás

a Nemzeti Oskolákra alkalmaztatva” című tankönyvből tanulták a városi iskolákban a helyesírást.

Bél Mátyás „Magyar Grammatika vagyis hazanyelvnek gyökere megtanulására való intézet” című tankönyve szintén két nyelven jelent meg 1781-ben.

Számtant az új rendszer értelmében az ország minden iskolájában kellett tanítani. 1780-ban jelent meg a „Bevezetés a számvetésre a magyar és hozzá tartozandó tartományok nemzeti iskoláinak számára” című tankönyv.

A nagyobb városi iskolákban mindenütt tanították a latin nyelv elemeit. Az e célra szolgáló tankönyv („Elementa Linguae Latinae”) szövege csak latin és német; a magyar nyelv csupán a paradigmák és példamondatok fordításaként jelentkezik. Memoriter verset nem tartalmaz ez a könyv. Használatban voltak még az új rendszer követelte rendkívüli tantárgyak tankönyvei. A mechanika, a természet ismerete és a geometria anyagát tárgyaló tankönyvek német nyelven íródtak. Külön kell megemlíteni Révaynak magyar nyelven megírt két tankönyvét „Városi építésnek eleji” és „A mezei gazdaságnak folytatásáról...” címmel.

Az új tanrendszer utasításai szerint készült tankönyvek a mai didaktika álláspontjáról ítélve – írja Fináczy Ernő századunk elején – mind alaki, mind tartalmi, mind módszeres tekintetben számos fogyatkozást, ingadozást és helytelenséget tüntetnek fel. De nem szabad felednünk, hogy aránylag gyorsabban készültek, hogy a német eredetihez való ragaszkodás nagyon megkötötte a szerzők kezét. A másik probléma az volt, hogy a szerzők régi hagyományokban nevelkedtek és gondolkodtak, a beléjük nevelt elveknek ellenére kellett az úttörő munka nehézségeire vállalkozniuk.”

*

Mária Terézia korszakalkotó tanügyi reformjait fia, II. József folytatta. Nem értett mindenben egyet anyja iskolapolitikájával, az elemi oktatás szervezésén azonban nem változtatott. 1781 októberében kibocsátott türelmi rendeletével pedig felvilágosult szellemének nagyságát igazolta a protestánsoknak és a görögkeletieknek adott polgári egyenlőséggel és lelkiismereti szabadsággal. Külön foglalkozott a zsidókkal, és jogot adott nekik iparüzésre és a felső fokú iskola elvégzésére. Mindez kapcsolatban van oktatáspolitikájának azzal az elvével, hogy az ismeretek megszerzése nincs valláshoz kötve, a tudás nem azonos a hittel. Nem ellenzi a felekezeti iskolákat, de nem sokat törődik velük. Ott, ahol valamelyik hitfelekezethez tartozó száz család él, emelhet templomot, nyithat iskolát. Bármelyik vallású gyermek járhat bármelyik felekezeti iskolába, mivel az olvasás, írás és számolás minden iskolában megtanulható. II. József annyira híve az egységállamnak, amennyire eszményképe az oktatásban az egységes közös iskola. Ebben pedig nagy támogatója Gottfried van Swieten, az udvari tanulmányi bizottság elnöke.

Gottfried van Swieten fontosnak tartotta, és munkájával sokban elősegítette a jogtalan néprétegek kulturális felemelkedését, s így az elemi iskola megreformálása iskolapolitikájának a lényege. Meggyőződése, hogy a közös iskolák jobbak és olcsóbbak a hitfelekezetiéknél. Sok közös iskolát állított fel, sok falu felekezeti iskoláit vonta össze, és az addig egytanítós iskolából két vagy többtanítós iskolát hozott létre, ahol a munkamegosztással magasabb szintűvé vált az oktatás, az iskola fenntartása pedig megoszlott a felekezetek között. Másik nagy jelentőségük az új közös iskoláknak, hogy új társadalom kialakulását kezdeményezték.

II. József van Swieten nézeteivel teljesen egyetértett, s maga is az elemi iskolák számának növelését tekintette a legfonto-

sabbnak, és elrendelte a 7–13 éves gyermekek kötelező iskola-
látogatását. A közép- és felső iskolák látogatását magas tandíjak
bevezetésével csökkentette. Iskolapolitikájának igen sok híve
volt mindaddig, míg 1784. június 14-én kelt nyelvrendeletét ki
nem adta; ezzel az egységállamnak megfelelően a német
nyelvet tette meg a közigazgatás és a közoktatás egységes
nyelvévé az egész birodalom területén. A nyelvrendeletnek az
a veszélye, hogy az elemi oktatásból kiszorítja az anyanyelvet,
a közép- és felső iskolákból a latin nyelvet, és erősen a nyílt
németesítés felé hajlott. Ezzel a rendeletével sok hívét veszítette
el azok közül, akik előremutató iskolapolitikájában lát-
ták megvalósulni az ifjúságnak a kor megnövekedett társadal-
mi igényeit minden téren kielégítő pedagógiai elvek szerinti
nevelését.

Befejeződött a tanügy korszakalkotó átszervezésének első
szakasza, amely lényegében alapul fog szolgálni az elkövet-
kezőknek. Az iskolák felett a legfelső hatalom az állam volt.
Világi alapra helyezte az ifjúság nevelését, oktatását pedig
korszerűsítette.

A Ratio educationis meghirdetése Vajdaságban főleg a
Bácskában váltott ki élénkebb tevékenységet az iskolák körül.
Amint már említettük, a megye anyagilag is támogatta a tan-
ügy rendezését, és a három normáliskola a korabeli újságok
jelentése szerint az új rendszer szellemében működött. Nehe-
zebben indult be az iskolák újjászervezése a falvakban. Na-
gyobb lendületet csak II. József türelmi rendelete adott.
Ehhez sokban hozzájárult a most már teljesen szervezett és
szabályokhoz kötött települési hullám. A katolikusokon kívül
már más vallásúak is szabadon letelepedhettek a mai Vajdaság
egész területén. A telepések magukkal hozhatták papjaikat,
tanítóikat, és iskolákat nyithattak minden akadály nélkül.
A nyolcvanas években a Bácskában mintegy hatvan új elemi

iskolát nyitottak meg. Ezek közül 27 katolikus, 1 görög katolikus, 4 körögkeleti, 15 evangélikus, 8 református és 1 izraelita.

A Bánát 1778. június 6-án került a helytartótanács igazgatása alá. Betelepítésére a kormányzat már a század elején politikai okokból nagy gondot fordított, és egymás után nyitotta meg a határőrvidéki iskolákat. Ez a gondoskodás Mária Terézia korában csak fokozódott és számos német községet telepítettek le. Iskoláik állami támogatásban részesültek. Temesvárott jól felszerelt és Bécsben az új rendszer szerint kiképzett tanítóktól vezetett normát nyitottak a német tanítók kiképzésére. Itt szervezte Todor Janković–Mirijevski, a bánáti pravoszláv iskolák felügyelője azok tanítóinak kiképzését is. A század végéig hat magyar iskola nyílik meg a Bánátban, mert a magyaroknak csak a hetvenes évektől engedélyezték itt a letelepedést.

A tanítói tanfolyamokról egyre több képzetten tanító kerül ki, és veszi át az oktatás munkáját.

Az intézményes tanítóképzés bevezetése

A korszerű alapokra helyezett elemi oktatás korszerűen képzett tanítókat igényel, hangoztatták, a Ratio educationis szerzői, és munkájuk 48. pontjában a tanítók kiképzésére a normát jelölték ki.

Szabadkán és Zomborban 1778. november első napjaiban megnyílt a nemzeti iskola, illetve norma. A normák megnyitásával egy időben kezdődött el a tanítói tanfolyamok szervezése. Szabadkán évente kétszer szerveztek tanítói tanfolyamot:

november 1-jétől április 15-éig a téli, melyet főleg a tanítói pályára készülő fiatalok látogattak, és április 15-étől augusztus 20-áig a nyári, a már szolgálatban levő tanítók számára.

A tanítói tanfolyamok szervezője Szabadkán két szakképzett tanító, akik Bécsben elvégezték a Felbiger-féle tanítóképzőt, míg a zomboriakról ezt biztosan nem állíthatjuk. Valószínűleg a szabadkaiakhoz hasonlóan először világiak voltak, mert 1781-ben a zombori katolikus normában működő négy tanítóról hangsúlyozták, hogy ferences szerzetesek. Mi több, a Pestről idehelyezett szerzetes, azaz a negyedik tanító esetében megint aláhúzták, hogy a preparandisták tanítója. Itt kell rámutatni arra, hogy ezekben az években Zomborban két norma működött: az egyik a katolikus nemzeti iskolaként működő és tanítói tanfolyamokat szervező norma, a másik a Mrazović által 1778. május 1-jén a pravoszláv tanítók képzésére megnyitott nemzeti iskola. Mrazović iskolája túléli mindkét előbbit, és még ma is mint Vajdaság legrégebb tanítóképzője működik, főiskolai szinten.

A katolikus tanítói tanfolyamokon a hallgatók módszertant, anyanyelvet, német és latin nyelvet, számtant, szépírást, rajzot és zenét tanultak. A szabadkai tanítói tanfolyamokon külön gondot fordítottak a kántorképzésre. A felsorolt tantárgyakból képesítő vizsgát tettek. Azonkívül hallgattak még nemzeti történelmet és topográfiát, amiből nem kellett vizsgáznuk. Külön figyelmet fordítottak a tanítói tanfolyamokon az elméleti és gyakorlati módszertan megismerésére. A hallgatók gyakorlati munkája abból állt, hogy 14 napig hospitáltak a megfelelő osztályban, 8 napig pedig az osztály tanítója jelenlétében önállóan tanítottak.

A tanítóképzés ezeken a rövidebb szabott tanfolyamokon nem volt egyéb, mint a jelöltek idomítása, hogy a falusi és városi gyermekeket megtanítsák olvasni és írni, és megismer-

tessék velük a katekizmus anyagát. Ettől függetlenül a tanítói tanfolyamokkal kezdődött el a rendszeres tanítóképzés, és belőlük fejlődött ki az önálló tanítóképző.

Sem a szabadkai, sem a zombori katolikus normák keretében megszervezett tanítói tanfolyamok nem váltak a rendszeres tanítóképzés folyamatos munkaformájává, mint ahogy a zombori szerb normával történt, de a szabadkai nemzeti főiskolán az 1806-ban kiadott Ratio educationis után a magánúton felkészült tanítók 1843-ig képesítő vizsgát tehettek. Egyébként a normák kebelében szervezett tanítói tanfolyamokat az Egerben 1827-ben megnyitott első kétéves önálló katolikus tanítóképzővel egyidejűleg az egész országban megszüntették.

A bemutatott iskolákkal kezdett kibontakozni Vajdaság népoktatása abban a században, amikor megjelentek Rousseau, Guyon de Morveau, Roland d'Erceville, La Chalotais, Wolf, Francke, Basedow nevelésre vonatkozó művei, melyek új hangjukkal felkeltették a közvélemény érdeklődését a nevelés iránt. Ők voltak az elsők, akik megérezték az új idők szavát. Soha annyit nem beszéltek pedagógiáról, mint a felsorolt írók műveinek megjelenése után. Gondolataikkal és új nézeteikkel ők alapozták meg az ifjúság világi nevelését és az oktatás olyan újjászervezését, amely legjobban megfelel a felfelé ívelő polgári társadalom igényeinek.

A középiskolák továbbfejlődése

A szabadkai latin grammatikai iskola munkafeltételei nem feleltek meg a Ratio educationis előírásainak, ezért 1778-ban az iskola megszűnt. Amikor a város biztosította a működés anyagi alapját, 1782-ben magániskolaként újból megnyílt. Munkája azonban nem zökkenőmentes, mivel a magisztrátus tagjai az iskola körül nem voltak azonos nézeten. Többen közülük ellene voltak, és akadályozták a szabályokban előírt munkafeltételek megteremtését. Ez végül oda vezetett, hogy az iskolát 1789-ben Újvidékre helyezték át.

Szabadka vezetőségének haladó gondolkodású tagjai tovább küzdöttek a középiskola újbóli megnyitásáért. Fáradozásuk nem volt eredménytelen, mert a felsőbb hatóságok engedélyezték egy magánjellelű grammatikális iskola megnyitását, és az 1791-ben meg is kezdte munkáját. Nyilvánossági jogának megszerzésével és a munkához való komoly hozzáállásával az alsó fokú grammatikális iskola főgimnáziumi rangra emelkedett. A főgimnázium I. osztályát, a poézist 1794/95-ben, a retorikát, azaz a II. osztályt 1795/96-ban nyitották meg. Válságait átvészelve, ez a gimnázium a mai szakirányú oktatás bevezetéséig jónevű középiskolaként működött.

Újvidéken a Szabadkáról áthelyezett latin grammatikális iskola a gimnázium két osztályának hozzácsatolásával Újvidék Királyi Gimnáziuma néven nyílt meg. A közvélemény mégis inkább katolikus gimnáziumként emlegette, mivel megnyitásával megszűntek működni az 1731-től 1789-ig fennálló szerb pravoszláv latin iskolák, az új iskola tanárai pedig leginkább katolikusok voltak. Az iskoláról részben az országos tanulmányi alap, részben a város gondoskodott. Munkafeltételei és elhelyezése valóban jobb volt, mint Szabadkán. Felsőbb ren-

deletré a két gimnáziumi osztályt 1794-ben megszüntették, ezzel a főgimnázium megszűnt létezni; a latin grammatikális iskola pedig 1823-ig működött.

Forr a világ...

Mária Terézia államrendszerbe foglalta az iskolaügyet. II. József tanügyi rendelkezései, mind a haladó, mind azok, melyek a birodalomban élő nemzetiségek tanügyének fejlődését akadályozták, alapjában rengették meg ezt a rendszert. Halála után azért vált időszerűvé – az 1790-es években – a magyarországi tanügy rendezése.

Az 1790-es évek reformmozgalma a megváltozott társadalmi és politikai viszonyokat akarta felhasználni arra, hogy a felvilágosodás és a nemzeti viszonyok talaján korszerűbb és haladóbb szellemben szervezze újra a tanügyet. Ebbe azonban az udvaron kívül beleszólt a társadalmi erők megoszlott elképzelése is. Reformtörekvéseiben a nemesség a nemzeti nevelés elveit akarta megvalósítani; a tágabb látókörű felvilágosult értelmiség a nevelést a polgári átalakulás szolgálatába kívánta állítani. A felvilágosult értelmiség elképzeléseit a magyar jakobinus mozgalom is magáévá tette.

1790-ben a nemesség az országgyűlésen nyíltan szembe fordult a németesítő politikával, és követelte a magyar nyelv bevezetését. Ez magában véve haladó jellegű törekvés volt. Követelményeinek eredményeként nyitotta meg az országgyűlés az 1791. évi XVI. tc. megszavazásával a nyelvtörvények sorozatát. Ez a törvénycikk rendelte el, hogy a nyilvános ügyek intézésére idegen nyelv ne használtassék, a magyar pedig meg-

tartassék. Ezt követte az 1792. évi törvény a „magyar nyelv tanulásáról és használatáról”.

Megelőzve ezeket a törvényeket, az 1790. január 28-án kiadott császári rendelet a vármegyék és a szabad királyi városok területén a német tannyelv helyett a latint vezette be. A középnemesség már II. József uralkodása utolsó éveiben szembehelyezkedett a németesítő politikával, rokonszenvvel támogatta a tágabb látókörű felvilágosult értelmiség nyelvfejlesztő törekvéseit, és anélkül, hogy ennek tudatában lett volna, bekapcsolódott a társadalom polgári átalakulásába. Ez a lépés mindaddig haladó, míg elnyomó hatalmát nem igyekszik érvényesíteni minden erejével, főleg az iskolák révén, az országban élő nemzetiségekkel szemben. Ilyen irányú törekvései a megszavazásra kerülő nyelvtörvényekben még fokozódtak.

Az iskolák újabb rendezésére tett erőfeszítések az országgyűléseken nem jártak eredménnyel. Továbbra is kitartott az udvar mellett, hogy az iskolák ügye nem tartozik az országgyűlésre, hanem kizárólag az uralkodóra. A francia forradalom eseményei újra egyesítették a magyar és osztrák főnemesség érdekeit, ez élet vette a köznemesség harciasságának, és az 1790-ben összeült országgyűlés a bécsi udvar és a magyar nemesség kompromisszumával ért véget. Az iskolák rendezésében pedig visszatértek a feudalizmust védelmező Mária Terézia korabeli rendelkezésekre, és az eddigi németesítés helyett a magyarosításra törekedtek. Ezzel az egész művelődéspolitikát reakciós irányba terelték.

Ha a forradalomtól rettegő uralkodó osztály reakciós vizekre evezett is és akadályozta a polgári átalakulást, a polgári értelmiség egy kisebb radikális demokrata csoportja, a magyar jakobinusok, a francia forradalom hatására a gyökeres polgári átalakulás szükségességét hirdették. Követelték a nemesi

kiváltságok eltörlését, a jobbágyság felszabadítását és a köztársasági államformát. A nemzeti nevelés tervezetét bírálva hangoztatják, hogy a szabad nemzet fiainak szabad nevelésben kell részesülniük. Az iskola ne neveljen szolgálékú egyéneket, a tanítás lehetőségeit pedig demokratikus módon biztosítani kell minden ember gyermeke számára, de nem társadalmi helyzete alapján, hanem tehetségének megfelelően. Az embert az esze teszi emberré, az ész által tarthatja fenn magát a munkával, és ezáltal szerezheti meg boldogságát. Éppen ezért az ember számára legnagyobb veszedelem a tudatlanság és a vakhit. A jakobinus mozgalom követelte a tudatlanság felszámolását, az egyházi befolyás megszüntetését az oktatásban és minden nép számára az anyanyelv szabad használatát.

Ezeket a nemes gondolatokat már csírájában elfojtotta a forradalomtól meggrémült uralkodó osztály a jakobinus társaság felszámolásával. Mi sem bizonyítja jobban az uralkodó osztály álláspontját, mint az ország nádorának véleménye a népművelés fejlesztéséről. Az udvarnak küldött jelentésében azt állította, hogy a parasztnak semmi szüksége arra, hogy iskolába járjon, mert az iskola szerencsétlenné teszi. Az ilyen felfogás következtében nagyon sok újonnan megnyitott közös iskolát zártak be a XIX. század küszöbén.

Ebben a légkörben látott napvilágot a magyarországi iskolák rendezésére irányuló második királyi rendelet, az 1806-ban kiadott *Ratio educationis*. (A köznevelés és a művelődésügy átfogó rendeletje...).

A tanügy második országos rendezése

A tanügy újabb rendezését az udvar hajtotta végre 1806-ban az uralkodói felségjog alapján. Az iskolák országos rendezésére vonatkozó okmányt – a Ratio educationist – az uralkodó adta ki, és kidolgozásában az országgyűlés nem vehetett részt. Ez az okmány az 1777-ben kiadott Ratio educationisszal összehasonlítva nem jelentett visszaesést, de nem is nagyon lendítette előre a tanügyet. A többi egyház autonóm jogainak tiszteletben tartásával csak a katolikus iskolák rendezésére szorítkozott. A nemesi érdekeket képviselte, a nemzeti nevelés elveit csak részben tette magáévá. Az elemi iskolákat egytanítós falusi vagy kisebb mezővárosi, kéttanítós mezővárosi vagy kisebb szabad királyi városi és háromtanítós nagyvárosi iskolákra osztotta fel. Tanterveiket elhelyezésüknek megfelelően hozta meg.

Az egytanítós iskolák a mezőgazdasági életre készítették elő a tanulókat. Ezért a Ratio... külön hangsúlyozta a falusi iskolák szükségességét. A két- és háromtanítós iskolákkal keveset foglalkozott. A tankerületek új felosztásával a Bácskát a győri, a Bánátot a temesvári tankerülethez csatolták.

Az elemi iskolák ilyen fajta elosztásában érezhető a nemzeti nevelés elveinek kifejezésre juttatása: járjon iskolába minden 6–12 éves gyermek, de közülük minél kevesebb jusson el az egytanítós falusi iskolából a magasabb fokú latin iskolákba, amelyekben az uralkodó osztály gyermekeit képezik ki az államvezetésre.

A leányneveléssel a Ratio... többet foglalkozott elődjénél, és külön tanterveket dolgozott ki a falusi, a városi és a nemesi származású leányok számára. Ezekben a tantervekben domborodtak ki legjobban a nemzeti nevelés elvei, mivel a fa-

lusi leányok részére hittant, anyanyelvű olvasást, írást és a számolás elemeit írta elő. Ezenkívül a gyakorlatban ismerkedtek meg a falusi étellel kapcsolatos munkával. A városi leányiskola tanterve alapján megegyezik az előbbivel, csak Magyarország történetével egészül ki. Társadalmi helyzetüknek megfelelően tanultak kézimunkát is. Sokban különbözött a nemesi leányok magasabb fokú iskoláinak tanterve. Az említetteken kívül tartalmazta a magyar, német és francia irodalom áttekintését, fogalmazást, a környező országok történetét, földrajzot, valamint az előkelő hölgyekhez illő foglalkozások gyakorlását. Ebbe az iskolába még a polgári származású leányok sem járhattak.

Vajdaságban a katolikus elemi iskolákban az új tanterveket 1806 őszén vezették be, és érvényben maradtak mindaddig, míg a fejlődő polgárság igényeit kielégítő korszerűbb népoktatás gondolatát a reformkorban a liberális felfogású köznevelés és a népi származású értelmiség soraiban kifejlődő haladó erők napirendre nem tűzték, és engedményekre nem kényszerítették az udvart. Ennek a küzdelemnek az eredménye a helytartótanács által 1845-ben kiadott rendelkezés, amelynek alapján megjelentették az új népiskolai rendtartást „Magyarország elemi tanodáinak szabályzata” címmel. Ez a szabályzat az elemi iskolákat alsó és felső iskolákra osztotta. Az első két osztály képezte az alsó, a harmadik és a kétéves negyedik osztály pedig a felső elemi iskolát.

Szervezetére nézve az újjászervezett elemi iskola már a megváltozott helyzethez igazodott. Alsó hét osztályában a mindenki számára szükséges műveltség átadására törekedett. Tanterveikbe a szabályzat nem vezette be a latin nyelvet, csak az általános műveltséget nyújtó tantárgyakat: az olvasást, írást, számolást, éneket, valamint a különféle olvasmányokat

tartalmazó olvasókönyvből a „kérdőzetű” magyarázatot. Meghatározta, hogy a nemzetiségi vidékek városaiban az olvasást és írást anyanyelven és magyarul, míg a falvakban csak anyanyelven kell tanítani. A III. osztályban az előző tantárgyakhoz csatolták az anyanyelvi és magyar nyelvtant és a fogalmazást. A továbbtanulók számára ebben az osztályban kezdték a latin nyelv tanítását. Ezentúl csak az elemi iskola III. osztályának befejezésével iratkozhattak be a tanulók a gimnázium I. osztályába.

Külön helyet kapott az ifjúság nevelésében a két évre szabott IV. osztály. Tanterve jóval bővebb és alaposabb kiképzést nyújtott a polgári foglalkozásra készülő tanulóknak. A latin nyelv innen is kimaradt, helyette a németet tanították. Bővült továbbá a számtan anyaga, új tantárgyként jelentkezett a mértan, rajz, polgári építészet, földmértan, természetrajz, magyar és német nyelvtan, fogalmazás, szép- és helyesírás. A tanterv a szépolvasás és a fogalmazás gyakorlására előírta a jeles magyar és német írók műveiből kiválasztott szemelvények, levelek, leiratok, beszédek felhasználását. Ezekben a negyedik osztályokban külön figyelmet szenteltek azoknak a tantárgyaknak, „melyeket ismerni, tudni mesterséget űzőknek, kézműveseknek és kereskedőknek szükséges”. Ez a szabályzat nemcsak abban különbözik az előbbiektől, hogy az elemi iskolai tanítást öt évre emelte, és minden osztályba külön tanítót állított, hanem a tananyagot a polgári igények kielégítésének megfelelően szabta meg.

Csak néhány évig maradt ez a rendszer érvényben. A 48-as forradalom alatt a tervezett iskolarendezés nem valósult meg, és a magyar kormányzat csak húsz év múlva szervezhette meg a polgári társadalom iskolarendszerét.

A nagy állami telepítések megszűnésével 1787-ben Vajda-

ság lakossága már nem növekszik olyan rohamosan. Ezért egy időre lelassul az újabb népiskolák megnyitása. II. József halála után a mi vidékünkön is megszüntették a közös iskolákat, és a visszatért reakciós hatalom jóval kisebb gondot fordított rájuk. Az egyház befolyása pedig újra növekedni kezdett az oktatásban.

Kevés népiskola épült a múlt század első évtizedeiben, de valamivel növekedett a magyar tannyelvű népiskolák száma a Bánátban, ahol ebben az időben főleg Szeged környékéről nagyobb számban települtek nincstelen parasztok a nagybirtokokra. A meglévő iskolákat viszont annyira elhanyagolták, hogy az oktatás színvonala szánalmasan csökkent. Az olvasás, írás és valamicske számolás mellett a hittan lett a legfontosabb tantárgy. Sem az állam, sem az egyház nem törődött sokat az iskolákkal.

A népiskolák elhanyagolt állapotát kitűnően lehet szemlélni a szabadkai iskolákon. A városban a népiskolák száma nem növekedett a lakosság számával arányosan. Érezhető volt ez már a tanügy első országos rendezésének idején, amikor a húszezer lakosú városban csak a norma, azaz a nemzeti iskola működött. A magisztrátus nehezen határozta el magát újabb iskolák megnyitására. 1778 és 1806 között megnyitott ugyan a város három külterületi egytanítós iskolát, a belvárosban külön egy egytanítós leányiskolát, a pravoszláv egyház pedig felújította a régebben megnyitott iskoláját a normából kivált gyermekek számára. Mindez azonban kevés volt a néhány ezer tanköteles gyermek befogadására.

Szabadka iskolái felett a múlt század első évtizedeiben mint-ha megállt volna az idő. 1820-ban még változatlan az iskolák száma, jóllehet ekkor már több mint harmincezer ember élt a városban, amiből az következik, hogy az iskolakötelesek száma is emelkedett. Összesen 208 gyerek járt ekkor iskolá-

ba, ott viszont olyan állapotok uralkodtak, melyekhez hasonló még a tatároknál sem érezhető, írja 1821-ben évi jelentésében a helybeli iskola igazgatója. A belvárosi leányiskoláról jelentésének további részében így ír: „... a tanterem a tanulók számára túlságosan szűk, elegendő pad sincs benne, amiért a gyermekek nagy száma egymás hegyén-hátán állni kényszerül. Ily körülmények között már az olvasásban is meg voltak akadályozva, írni pedig lehetetlen volt. Más iskola-helyiségek szemétkerakó helyek, káromkodó kocsisok, büzlő istállók, zajos kocsmák tőzsomszédságában voltak. A berendezés és bútorzat a legcsekélyebb igényeknek sem felel meg. Rossz kályha és papírral beragasztott ablakok mindennapi dolgok voltak. Sok osztályban nem volt elegendő pad, a gyermekek fele padolatlan gödrös földön ült, a másik fele gyalulatlan deszkákon. A leányiskola olyan, hogy tisztességes ember nem meri leányát ide küldeni, mert nedves, vakoatlan, igen egészségtelen szűk helyiség, melyben a leánykák rossz kocsmapadon ülnek, írásra pedig semmi alkalmatosság nincsen.” Csak a reformkorszak mozdította ki a szabadkai iskolákat évtizedes mozdulatlanságukból. Az iskolák 1845. évi újabb rendezését már 15 osztály várta ugyanannyi tanítóval. A korábbiakhoz viszonyítva erősen megnövekedett az iskolába járó gyerekek száma. 1843-ban 1600 gyermek jár iskolába, de néhány ezer még színét sem látta annak. Nem volt azokon sok látnivaló, mivel eddig egy új iskolaépületet sem emelt a város népiskolái számára.

Ha egy gazdag körülmények között élő szabad királyi város iskolái ilyen gondokkal küszködtek a múlt század első felében, milyen viszonyok között működött egy sokkal szerényebb és gazdaságilag fejletlenebb község elemi iskolája? Vegyük példának a csantavéri iskolát!

A csantavéri népiskola, mint sok más faluban, a tanítói lakás-

ban kezdte működését 1785-ben. Külön épületet, egy parasztházat, 1800-ban kapott, de már 1817-ben új iskolaházat avattak a csantavérik, amelyet a falu központjában építettek fel, a kor szokása szerint egy kis toronnyal a tetején. A toronyban egy 16 kg-os harangocskát vagy inkább csengettyűt helyeztek el, amiről az iskolát „csengettyűsnek” nevezték. 1844-ben újabb tanteremmel bővítették az iskolaházat. A felszerelés itt sem volt mintaszerű, de az újabb tanterem felépítésekor támlás és fedőlapos padokkal találkozunk az iskolában. Ezeket a helyi asztalosok készítették, a többi bútorzattal együtt. Tanszerekkel még itt sem találkozunk, de az ritka vendég más helységek iskoláiban is.

A csantavéri iskola helyzetéről mindenkori igazgatójának, a helybeli plébánosnak a szabadkai úriszékhez 1848. január 25-én keltezett beadványából értesülünk. Ebben az igazgató többek között azt írta, hogy az iskola gyenge eredményei visszavezethetők az alkalmatlan iskolahelyiségekre, azoknak elégtelenségére, a tanítóhiányra, a tankönyvhiányra, a szülők szegénységére és a gyermekek ruhátlanságára. Különösen kiemelte a tanterem- és tanítóhiányt, mert – ahogy írja – a téli hónapokban 300-nál is több gyermek jár iskolába. Egy tanító még fegyelmet sem tud tartani ennyi gyermekkel, hát még tanítani. Hangsúlyozta, hogy a csantavéri iskolában eluralkodott állapotokról több helyen beszélt, és most arra kéri az úriszékét, hogy a felépített második tantermet nyissák meg egy segédtanító beállításával. Csantavér ekkor még mint városfalu Szabadka közigazgatása alá tartozott.

Valamivel rendezettebb a helyzet a magyar tannyelvű református iskolákban, ahol aránylag jól kidolgozott tanterv szerint dolgoznak. Az elemi oktatás négy évig tart. Moravicán a fiúk és leányok elválasztva, külön tanteremben tanulnak: 1. vallástant a vallási tárgyak történetével, 2. betűismeretet, 3. olva-

sást, írást, 4. éneket, 5. Magyarország és Erdély történetét és földrajzát, valamint Európa ismertebb országait jelentősebb városaikkal, a „Kis Tükör” szerint, 6. természetrajzot, 7. polgári jogok és kötelességek ismereteit, 8. erkölcsi tudományokat, 9. aritmetikát, 10. magyar és kívánság szerint latin nyelvtant. A gyermekeknek egyedüli tankönyvük a biblia, a többi tantárgyat ritkábban diktálás után jegyzetekből vagy fejből tanulják. Tanítóik papi pályára készülő, rendszerint végzett teológusok, akik külföldi tanulmányaik előtt három évig tanítoskodnak. E három év alatt a református főiskolák egyikén szerzett pedagógiai tudásukat gyakorlatban is alkalmazták, ugyanakkor a fizetésükből összegyűjtötték továbbtanulásuk költségeit.

Iskolaépületeik, ha nem is voltak kényelmesebbek és jobban felszereltek a katolikus iskolákénál, tisztábbak voltak, mert a tanítónak kötelességévé tették, „hogy a tantermeket naponta legalább egyszer, a falak és padlás kisépertség; az ablakok kinyithatók legyenek és napjában kinyittassanak mind télen, mind nyáron, a gyermekek sárt vagy havat ne vigyenek zsírral hajukat megkenni ne próbálják”.

Nem sokat változtat a lényegen, ha egy-egy népiskola valamivel jobb körülmények között dolgozik. Többségükre a múlt század első felében a bemutatott iskolák helyzete jellemző.

Magyar tannyelvű középiskolák

Vajdaságban a XVIII. század kilencvenes éveiben a polgárosodás és nemzeti ébredés jegyében nyíltak meg a kor első teljes értékű középiskolái, az ötosztályos latin főgimnáziumok.

1789/90-ben nyílt meg az újvidéki, 1791-ben a karlócai és 1794-ben a szabadkai ötosztályos főgimnázium. Az újvidéki főgimnázium alig pár évvel megnyitása után megszűnt, a karlócai és a szabadkai továbbfejlődött. 1806-ban mindkét iskola az újabb Ratio educationis előírásainak értelmében hatosztályú főgimnáziummá fejlődött. Újverbászon 1809-ben magánalgimnázium nyílt, de anyagi támogatás hiányában néhány évi fennállás után megszűnt, majd 1822-ben újból megnyitották. A szerb pravoszláv egyház Újvidéken 1816-ban háromosztályos kisgimnáziumot nyit. Ebben az időben a szerb pravoszláv egyház Zomborban, Kikindán, Becskerekén (ma Zrenjanin) és Versecen tart fenn még kétosztályos latin iskolákat, de ezeket inkább az elemi iskola folytatásának tekintik, mint középiskolának. Az újvidéki latin kisgimnáziumból 1819-ben hatosztályos latin főgimnázium fejlődött ki. A karlócai és az újvidéki főgimnázium felekezeti jellegű, a szabadkai városi, a verbászi algimnázium községi.

Ezeknek a középiskoláknak majdnem egyetlen feladatuk előkészíteni az ifjúságot a hivatalnoki pályára, amely a gazdasági élet fejlődésével, az államgépezet növekedésével egyre inkább bővül. Kevesen folytatják tanulmányaikat a felső fokú iskolákban, ezek közül legtöbben jogi akadémiára vagy teológiára iratkoznak be.

A gimnáziumok tanítási nyelve a latin, mivel a közéletben csak ezzel a nyelvvvel érvényesülhetnek a polgárok. A magyar nyelv az 1790-ben megnyílt országgyűlésen hozott törvény ellenére sem vonult be az iskolákba tanítási nyelvként. Egyes iskolákban heti két órában tanították, de nem nagy eredménnyel. A magyar nyelvet tanító tanárokat nem ismerik el egyenragúaknak a latinul tanító kollégáikkal, fizetésben pedig jóval lemaradtak mögöttük. Sok iskolában latinul vagy éppen németül tanítják a magyar nyelvet. Az újvidéki szerb feleke-

zeti főgimnáziumban 1831-től kezdik tanítani a magyart. Egyébként az iskola tanítási nyelve 1848-ig főleg a német volt. A szerb gimnáziumba készülők az elemi iskola után először német nyelvű iskolába jártak nyelvtanulás végett, csak azután iratkoztak be a középiskolába. Az I. és II. osztályban a tanítási nyelv német, a III. és IV. osztályokban némely tantárgyat németül, másokat latinul tanultak, az V. és VI. osztályban minden tantárgyat latinul tanultak (Vasa Pušibrk: *Postanak i razvitak srpske velike gimnazije u Novom Sadu*, Novi Sad, 1896).

A magyar nyelvnek a középiskolákban való elmarasztalása egyik fő oka az egyház és a főrendek magatartása volt. „Hatalmukat bátyázták körül a latin nyelvvel” – mondja Kölcsey, bírálva a főrendek viszonyulását a magyar nyelvért folytatott küzdelemhez.

Hosszú vajúdas után a reformmozgalom oldotta meg a magyar tanítási nyelv kérdését az 1844. évi 2. tc. megszavazásával és jóváhagyásával. Ez kimondja, hogy az ország határain belüli iskolákban a közoktatási nyelv a magyar legyen, Horvát–Szlavónia kivételével.

A szabadkai latin főgimnáziumban 1820-tól tanították a magyar nyelvet heti két órával. Az 1844-ben meghozott nyelvi törvényt 1845 márciusában kezdték alkalmazni. Az 1846-ban megnyitott becskerekai főgimnáziumban a tanítás már magyar nyelven folyt.

A magyar tanítási nyelv bevezetésével megszűntek a latin gimnáziumok, de mint tantárgyat, a latint továbbra is tanítják ezekben az iskolákban.